

Pregledni rad
UDK 811.161.2'36

Маргарита ГОЛТВЕНИЦЬКА (Харків)

Харківська державна академія дизайну і мистецтв
margarita_info@ukr.net

СПОЛУЧНИКИ В СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕННЯХ ІЗ ВІДНОШЕННЯМ ВІДПОВІДНОСТІ ЯК ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ

У сучасній синтаксичній науці, незважаючи на значну кількість публікацій, залишається нерозв'язаним питання кваліфікації сполучників, які поєднують компоненти складнопідрядних речень, між предикативними частинами яких встановлюються семантико-синтаксичній відношення відповідності.

У пропонованій статті піддано розгляду сполучники, які дослідники пов'язують із реченнями відповідності: *чим... тим, що... то, у (в) міру того як*. Автор аналізує погляди, викладені українськими і російськими дослідниками в попередні роки, і на значному теоретичному та практичному матеріалі переконливо доводить, що сполучниками відповідності є лише парні сполучники *чим... тим, що... то* і контаміновані утворення *чим... то, що... тим*. Ці сполучники обов'язково поєднуються з формами вищого ступеня прислівників і прикметників і використовуються тільки за наявності цих форм в обох предикативних частинах. Речення зі сполучником *у (в) міру того як* неможливі в двокомпаративній будові. Тому цей сполучник винесений за межі складнопідрядних речень відповідності.

Ключові слова: *складнопідрядне речення, предикативна частина, двокомпаративна будова, відношення відповідності, парний сполучник, сполучник відповідності*

Складнопідрядні речення, між предикативними частинами яких розгортаються семантико-синтаксичні відношення відповідності, дотепер не знайшли однозначного трактування в синтаксичній науці. Так само немає усталеної думки щодо сполучників, які поєднують компоненти таких речень відповідності. Це й зумовлює актуальність розгляду цього питання і визначає мету розвідки – з'ясувати, які сполучники доцільно кваліфікувати сполучниками відповідності, що виступають

засобом поєднання компонентів складнопідрядних речень відповідної семантики.

В. А. Белошапкова, як і інші дослідники, в полі зору яких був окремий вид складнопідрядних речень відповідності, визнають у них три сполучники: *чем... тем* (*чим... тим*), *что... то* (*що... то*) і *по мере того как* (*в міру того як*) (ГРСЯ, 1970; Загнітко, 2011: 720; РГ, 1979: 974; РГ, 1980; Финкель, 1960: 576; Вихованець, 1993: 329; Христіанінова, 2012: 223). Однак не всі автори досліджень і підручників називають три сполучники. Три виділяють В. А. Белошапкова (ГРСЯ, 1970), автори РГ-80 (РГ, 1980), А. П. Загнітко (Загнітко, 2011: 720) і Р. О. Христіанінова (Христіанінова, 2012: 223), лише *чем... тем* і *по мере того как* – укладачі „Современного русского литературного языка“ (СРЛЯ, 1988), „Сучасної української мови. Синтаксис“ (СУМ, 1994: 164), *чим... тим* і *що... то* – автори „Синтаксису сучасної української літературної мови. Проблемні питання“ (Слинько, 1994: 591–593), вони ж значаться в праці І. Я. Завальнюк (Завальнюк, 2009: 285–287). Лише один сполучник *що... то* подає І. Р. Вихованець (Вихованець, 1993: 329). Зрозуміло, що неузгодженість у визнанні сполучників відповідності потребує окремого розгляду. Не можна залишити поза увагою і те, що в авторитетних словниках, виданих у 2000-х роках, раніше виділювані сполучники не названі. Так, у „Граматичному словнику української мови. Сполучники“ К. Г. Городенської сполучниками семантико-синтаксичних відношень відповідності визнані лише *чим... тим*, *чим... то*, *що... то*, *що... тим*. Сполучника у *(в) міру того як* у цьому виданні немає (Городенська, 2007). Його не названо і в „Словнику еквівалентів слова української мови“ А. А. Лучик (Лучик, 2008). Чи є достатньо підстав для цього, потрібно вивчити, адже цей сполучник використовується і в будовах з відношенням відповідності, і в деяких інших видах складнопідрядних речень.

Є потреба і у встановленні ступеня вживаності кожного з названих сполучників, а відтак й визнання їх як системних одиниць. У російській мові основним засобом поєднання предикативних частин речень відповідності визнано сполучник *чем... тем*: *Чем свободнее ум, тем богаче человек* (ГСРЛЯ, 1970: 735).

Дослідники української мови сходяться в тому, що з уживаних в українській мові сполучників *чим... тим*, *що... то* більш звичайним є другий. О. Синявський щодо сполучника *чим... тим* зауважує, що він „у літературній мові трапляється в складних сполучниках <...> при прикметниках та прислівниках 2 ступеня: *І чим далі вони йшли, чим важче їм було обминати перешкоди, чим сильніше пекло зверху сонце, тим більше завзяття одбивалось на їх червоних і упрілих обличчях* (М. Коцюбин-

ський“ (Синявський, 1931: 339). Щодо сполучника *що... то* він пише: „Але при другому ступені прикметників та прислівників конструкція з *що... то* (іноді з пропуском *то*) звичайніше за *чим... тим*: *Що далі, все більше людей прибувало* (Леся Українка)“ (Синявський, 1931: 345). Подібне твердження знаходимо і в „Синтаксисі сучасної української літературної мови. Проблемні питання“: „...двокомпаративні речення створюються сполучником *що... то*. В українській мові такі конструкції більш звичайні, ніж в російській мові“. У російських виданнях сполучник *что... то* оцінюється як розмовний (Слинько, 1994: 592).

У науковій лінгвістичній літературі ХХІ століття відбито два підходи до оцінки ролі названих сполучників у будові речень відповідності. Спеціалізованими сполучниками відповідності К. Г. Городенська називає парні сполучники *що... то, що... тим, чим... тим, чим... то*, підкреслюючи, що „ці пари є цілісними функціональними одиницями, що зумовлено взаємозумовленістю предикативних частин, які вони пов'язують“ (Городенська, 2010: 159). Вони ж названі і в „Граматичному словнику української мови: сполучники“ як сполучники підрядності, виразники семантико-синтаксичних відношень відповідності, що поєднують підрядну частину з головною частиною складнопідрядного речення підрядним детермінантним зв'язком (Городенська, 2007: 271, 294).

У параграфі про складнопідрядні речення з семантико-синтаксичними відношеннями відповідності монографії „Складнопідрядні речення в сучасній українській мові“ Р. О. Христіанінова констатує, що „в обстежуваному нами фактичному матеріалі траплялися речення лише зі сполучниками *що... то, чим... тим* та сполучником *у (в) міру того як*“ (Христіанінова, 2012: 223). При цьому дослідниця зауважує, що вживані в другій половині ХХ століття сполучники *чим... тим, у (в) міру того як* „є калькованими з російської мови, тому немає жодних підстав уживати їх“ (Христіанінова, 2012: 223). Такої думки дотримуються Г. Г. Голосовська (Голосовська, 2012: 100) і І. Я. Завальнюк (Завальнюк, 2009: 286). Таке категоричне твердження варте уваги: воно потребує додаткового вивчення.

У нашому дослідженні мова йде про складнопідрядні речення, в утворенні яких має бути визначена роль кожного із засвідчуваних у текстах різних стилів сполучників і як граматичної одиниці, і як компонентів своєрідного типу складних речень в історії становлення і розвитку української мови.

Сполучник *чим... тим* у реченнях відповідності

Вивчення наявності і поширеності будь-якого сполучника вимагає враховувати багаторічну історію розвитку української мови і його участь у ній. Це торкається також сполучника *чим... тим*, який зафіксований у тлумачних словниках, названий у новітніх дослідженнях, а також відзначений у джерелах з історичної граматики. Оминати все це навряд чи правомірно.

Як свідчать автори „Історичної граматики української мови“ (Жовтобрюх, 1980), „приблизно з XVI століття староукраїнські пам'ятки почали фіксувати складні речення відповідності, тобто такі конструкції, в яких зіставляються два явища за їх інтенсивністю. Для них була характерна наявність форм вищого ступеня порівняння і особливого сполучникового поєднання *чим... тим*, наприклад: *И в томъ гоненю (ч)им большъ гоними и преследованы были, **тым** моцї большъ божїя над ними оказовалося*“ („Перестороги“ 1605, 35); *Чим большей нас стискает, **тым** большей ся пожадливости наши стирають* (Крехівський Апостольський Рукопис 1560, 259) [86, с. 308]; *Тым моцнѣй окрут стоит, **чим** глубий котвица бывает запуцина* („Історична граматика української мови“ (Жовтобрюх, 1980: 308). На це у свій час вказував Ф. П. Медведев (Медведев, 1962).

Він засвідчений і в жанрах усної народної творчості, як-от: *Чим* дальше в ліс, *тим* більше дров (Прислів'я), *Чим* більші комірі, *тим* більший пан (Прислів'я), *Чим* кривіше, *тим* смішніше (Прислів'я).

У байках Г. Сковороди знаходимо: *Без природи, як без дороги: чим* далі йдеши, *тим* більше блукаєш. Не чужий він і в творах зачинателів нової української літератури: *А се ж, звісно, і усюди так поводитьься, що **чим** начальник дурніший, **тим** він гордіший* (Г. Квітка-Основ'яненко).

Цей сполучник був активно вживаний у творах письменників XIX, XX і XIX століть. Досліджений матеріал дав доволі прикладів, зафіксованих у творах вихідців з південно-східного наріччя, як-от: *І **чим** вище вони піднімалися, **тим** все краща та краща картина вистилалася перед Христининими очима* (Панас Мирний); *Андрій захопився лекціями з Саньком... І **чим** більше заглядав у душу цьому дикунові, **тим** більше дивувався. Оригінальний цей Санько* (Іван Багряний); *Тимко зупиняє коня і довго дивиться на заграву; і **чим** довше він дивиться, **тим** ясніше бачить, що там метушаться якісь тіні і долинають голоси* (Г. Тютюнник); *Кажуть, **чим** вродливіша жінка, **тим** жадібніше прагне вона ще більшої вроди* (О. Гончар); вихідців із північного наріччя: *Чим* більше слухаєш, *тим* більше хочеться чути (М. Коцюбинський); *Це так і з класиками: **чим** вони далі від нас – **тим** вони сяють величніше* (П. Тичина);

Чим більш пишу і вдумуюсь в написане, **тим** більше люблю сю людину (О. Довженко). Торкаючись вживаності сполучників відповідності, Р. О. Христіанінова зауважує, що „в другій половині ХХ століття сполучник *чим... тим* <...> дійсно був вживаним, що було зумовлено впливом російської мови“ (Христіанінова, 2012: 228).

Спираючись на це твердження, можна припустити, що цей сполучник, будучи перейнятий із російської мови, поширений лише в центральних і східних областях України. Але ж дібраний матеріал з творів західноукраїнських митців ХІХ і ХХ століть, які найменшою мірою були пов'язані з російською мовою, доводить, що для формування речень відповідності вони вдавалися саме до сполучника *чим... тим*. Підтвердити це кількома прикладами: **Чим** більше богачів у центрі, **тим** більше бідноти довкола (І. Франко); **Чим** далі їхали, **тим** більше стрічали тої рослини (Л. Мартович); **Чим** ближче він до нас надходив, **тим** менше могла я говорити (О. Кобилянська); **І чим** більше западало сонце, **тим** ширше і ширше відкривалися очі (У. Самчук); **Чим** темніша ніч, **тим** ясніші зорі (А. Кримський); **І чим** блідішим синій басаман під моїм лівим оком, **тим** глибше я усвідомлював наше безсилля (Р. Іваничук). З огляду на це правомірно поставити запитання: як же бути з тим, що в польській мові, яка мала і має значний вплив на західноукраїнські діалекти, є відповідний сполучникові *чим... тим* сполучник *im... tym*, пор. у реченні: *Zgodnie z ludową tradycją, im większa rosa, tym bardziej upalny następny dzień* (Лучик, 2011: 284). У цьому випадку, можливо, слід говорити про вплив польської? Засвідчений сполучник *чым... тым* і в білоруській мові. Підтвердження знаходимо у праці Г. Півторака: „Даданыя супастаўляльныя з колькасным адценнем звязваюцца з галоўным сказам падвойнымі злучнікамі чым – тым: Чым ніжэй опускалася асенняе сонца, тым гусцей спавіваў туман лесавыя сенажаці (З. Бядуля)“ (Півторак, 1997: 148). А може сполучник *чим... тим* – одиниця слов'янських мов? Це – тема самостійного вивчення.

Окремого виділення заслуговують речення відповідності зі сполучником *чим... тим* у письменників ХХІ століття, зокрема, вихідця з Лівобережної України С. Жадана: **Чим** ближче ставав кордон, **тим** неспокійніше робилось йому [Ернсту – М. Г.] на душі, М. Матіос, корені якої пов'язані з західною Україною: **Чим** довше будете голити – **тим** безпечніше стане жити, О. Забужко: *А вигадка – задачка на одну дію, максимум на дві. І чим* більше інформації довкола, **тим** більше люди віддаватимуть перевагу простим рішенням.

Викладене дозволяє стверджувати, що сполучник *чим... тим*, використовуваний для формування складнопідрядних речень відповідності,

від давньої історії української мови був притаманний синтаксичній системі української мови. Підтвердження цьому приклади, наявні у визначній рукописній пам'ятці української мови другої половини XVI століття – Крехівському апостолі, знайденій у Крехівському монастирі на Львівщині, а також речення відповідності у фольклорних текстах, у творах Г. С. Сковороди, представників нової української літератури XIX століття та літератури XX і XXI століть. Проте його використання засвідчується не лише в художньому, а й в інших, крім офіційно-ділового, книжних стилях української мови, зокрема в:

а) науковому: *[Хоч операція вибору значення здійснюється підсвідомо, все ж]* **чим** більше таких операцій потребує речення, **тим** важче його зрозуміти (Н. Непийвода); *Отже,* **чим** повніше враховано вплив середовища на об'єкт дослідження, **тим** точнішими будуть результати наукового дослідження (Г. Цехмістрова); **Чим** більше віддалені один від одного ті, хто спілкуються, **тим** необхіднішим виявляється виконання етикетних форм спілкування (Ф. Бацевич);

б) публіцистичному: **Чим** тоншою „соломкою“ наріжете складений таким чином аркуш, **тим** більшим вийде кільце (З газети); **Чим** менше буде поруч «ненаситних утроб», **тим** легше буде нагодувати людей (З газети); **Чим** агресивніше діятиме така система на початку, **тим** менше необхідності в її використанні буде в майбутньому (Н. Бойко).

Паралельно зі сполучником *чим... тим* в українській мові функціонує сполучник *чим... то*, як-от: *І чим* Еней молився більше, **то** все було Сівіллі гірше (І. Котляревський); **Чим** більше рук, **то** швидше діло поспіє (Г. Квітка-Основ'яненко); *Можливо, я й помиляюсь!* – кинув Дмитрій і тут же подумав, що Аглая *чим* далі, **то** більш намагається заінтригувати його (М. Хвильовий). Він поданий в „Граматичному словнику української мови: сполучники“ К. Г. Городенської як виразник семантико-синтаксичних відношень відповідності, що поєднує підрядну частину з головною підрядним детермінантним зв'язком (Городенська, 2007: 271).

Трапляються своєрідні приклади об'єднання в другій предикативній частині других компонентів *то тим*: *Ця думка звучала приблизно так:* **чим** більше література є національна, **то тим** більше вона є інтернаціональна (П. Тичина); **Чим** більше чуття, пане Мироне, **то тим** краща поезія, чи не так? (Р. Горак). У такому поєднанні *то* підсилює *тим*.

Як okazіоналізм слід сприймати авторську побудову сполучника *чим... тим* із заміною другої частини на *остільки*, наприклад: *І чим* живіше й щиріше здоганяв її оклик, **остільки** борше вона утікала (О. Кобилянська). Таку заміну *тим* на *остільки* можна визнати припусти-

мою, якщо співвіднести з близьким значенням прислівника *тим* = „через те, тому“ і прислівника *остільки* = „такою мірою, настільки“ (СУМ, 1979: 113).

Використання сполучника *чим... тим* і його варіантів протягом багатьох століть слід уважати вагомим доказом його належності до граматичної системи української мови. У визнанні його одиницею граматичної системи правомірно звернутися до спостережень видатних українських мовознавців. О. Синявський, оцінюючи роль сполучників *чим... тим* і *що... то*, перший із них пов'язував з літературною мовою. Ф. П. Медведєв сферою вживання його вважав літературну і побутово-народну мову (Медведєв, 1962: 83). Автори „Синтаксису сучасної української літературної мови. Проблемні питання“ визнають основним засобом поєднання предикативних частин сполучник *чим... тим* (Слинько, 1994: 591). При цьому доцільно звернутися до думки І. Я. Завальнюк, яка, кваліфікуючи сполучник *чим... тим* менш органічним для української мови, зауважує, що „парний сполучник *чим... тим* також (поряд зі сполучником *що... то* – М. Г.) не втрачає своїх позицій і поки що використовується широко“ (Завальнюк, 2009: 286).

Отже, почавши своє життя з давніх часів, сполучник *чим... тим* залишався вживаним протягом всієї історії розвитку української мови і не втратив свого широкого використання донині: існує поряд зі сполучником *що... то*.

***Що... то* як сполучник складнопідрядних речень відповідності**

Немає жодних підстав не погодитися з кваліфікацією сполучника *що... то* як засобу створення форм парадигми двокомпаративних речень (Слинько, 1994: 592), який існує паралельно з *чим... тим* для формування речень із відношенням відповідності: ***Що* краще добро, *то* більшим трудом, наче ровом окопалось** (Із фольклору); ***Що* менше він чіплявся за життя, *то* менше залишалося шансів** (М. і С. Дяченки); ***Що* далі живеш, *то* ясніше і чіткіше постає ця істина** (І. Роздобудько).

Не випадково автори різностильових видань вільно користуються обома сполучниками, пор.: 1) у творах і статтях І. Дзюби: *Відтак узявся я читати повість. Та диво-дивне – **чим** більше читаю, **тим** менше збагну, що за чудасія? Невже можна всерйоз отаке, як у П. Автономова, писати?; **Що** національнішим є фільм, **то** вище його міжнародне значення*; 2) у дисертації О. О. Семенець: ***Що* ближче до центру ФСП деонтичної модальності, *то* вагоміша роль мовних засобів у межах висловлення. **Чим** далі від центру, **тим** більше потрібна підтримка кон-**

тексту, цілого поетичного твору, деонтичної модальності всього поетичного ідіолекту для виявлення волюнтативної семантики цих засобів; 3) у романах В. Шкляра: *Порок різний буває. Тобі, Степане, пора міняти клапан. І чим швидше, тим краще; Що холодніша вода, то тепліше з неї виходити*; 4) у романі Марини і Сергія Дяченків: *Чим більше я віддаю, тим сильнішою стаю, тим легше в мене на душі; Що більше я про це думаю, то безнадійніше почуваюсь*; 5) у виданнях М. Дочинця: *Чим довше будеш зволікати, тим довше не отримаєш бажаного; Що далі, то частіше згадую*; 6) у романах О. Гончара: *Чим далі забиралися в степ, тим все тривожніше ставало навкруги; Ці плани <...> родилися у нього (старшини – М. Г.) в голові один за одним. І що більше складнішали, то більше було планів*; 7) у творах О. Забужко: *Це чоловічий світ, голубко, – що вдієш, що вдієш, треба бути реалісткою. Що більше Светочок, то легше платоспроможним мужчинам витримувати все, що їм належить витримувати; Власне, вони дві й так незгурт між собою любилися, і що більші підросли, то дужче давалося взнаки закладене між них потаємне нап'яття*.

Як і сполучник *чим... тим*, сполучник *що... то* має давню історію утворення складнопідрядних речень відповідності. М. У. Каранська відносить їх до складнопідрядних речень старовинного ладу. У параграфі такої назви дослідниця пише, що „в українській мові збереглися і вживаються, хоч і нечасто, складнопідрядні речення старовинного ладу, в яких простежується зародження складнопідрядних речень“ (Каранська, 1962: 256). Такими є речення: 1) відносні складнопідрядні речення, що починаються відповідними займенниками *що, хто, котрий, чий, який* у ролі сполучного слова; 2) з'ясувальні складнопідрядні речення; 3) речення причиново-наслідкового зв'язку; 4) речення мети; 5) часові; 6) умовно-часові. У числі складнопідрядних речень старовинного ладу значиться „речення співвідносної міри при вищому ступені прислівників у підрядному й головному компонентах“, наприклад: *А що глибше занурювались, дихати ставало важче (газ.); Що більше читаю, то більше тягне мене читати (журн.)* (Каранська, 1962: 257–258).

Віднесення речень із *що... то* до старовинного ладу підтверджується тим, що вони засвідчуються в жанрах усної народної творчості: *Що більший степ, то вільніший вітер; Що швидше зловиш вовка, то менше зла завдасть; Що далше в ліс, то більше дров* (Леся Українка). У сучасній українській мові вони вживаються в різних стилях: 1) науковому: *Що вища культура народу, духовна і матеріальна, то вища і міцніша позиція його мови* (Ф. Бацевич); *...що елементарніша за будовою реченнєва одиниця, то вужчою виявляється дериваційна реченнєва*

парадигма (Т. Юрчишин); 2) художньому: *Що* довше думав, *то* більше вагався, тож вирішив відкласти всі розмови й зустрічі до завтра (А. Кокотюха); *Що* далі в степ, *то* більша небезпека чатувала на них (В. Рутківський); 3) публіцистичному: *Що* довше метро будують, *то* дорожче воно коштує (3 газети); *Що* дужче зміцнювалися наші стосунки, *то* щільніше збиралися хмари над програмою (3 газети).

У зібраному для аналізу матеріалі виявлені приклади взаємодії між сполучниками *що... то* і *чим... тим*, яка виявилася в тому, що утворився сполучник – виразник відношень відповідності – *що... тим*, засвідчені 1) в розмовному мовленні: *Що* блідніший місяць, *тим* рясніший дощ (3 фольклору); 2) у науковому стилі: *Що* більше інвестиції адресанта відповідають очікуванням адресата, *тим* кращим є результат комунікації (Т. Осіпова); 3) у художньому стилі: *Що* слово давніше, каже він, *тим* сильніше, насичене енергією часу і духу мовців (М. Дочинець); 4) у публіцистиці: *Що* більше контраверсійних антологій, *тим* багатіший є літературний процес (О. Білецький). Цей сполучник значиться в „Граматичному словнику української мови. Сполучники“ К. Г. Городенської як сполучник підрядності, виразник семантико-синтаксичних відношень відповідності (Городенська, 2007: 293). Зрідка, переважно в розмовній сфері, другий компонент цієї пари може зазнавати редукції, пор.: *Що* глибше вникаємо в суть конфлікту, *чіткіше* розуміємо його причини.

Отже, як і сполучник *чим... тим*, сполучник *що... то* служить для утворення особливих складнопідрядних речень, іменованих реченнями відповідності, які за будовою двокомпаративні, а за семантико-синтаксичним відношенням передають співвідношення чогось переважно в кількісному або якісному стані.

Р. О. Христіанінова, автор монографії „Складнопідрядне речення в сучасній українській мові“, висловлює думку про визначення ще одного сполучника в реченнях відповідності *що не... то*: *Що* не папа, *то* новий архітектурний стиль (М. Рильський). Тут же дослідниця вказує на те, що „уведення компонента *не* до структури сполучника пояснюємо тим, що саме поєднання *що не... то* утворює складнопідрядні речення відповідності іншої структури, <...> без компаративів у предикативних частинах“ (Христіанінова, 2012: 223). Цим вони відрізняються від двокомпаративних структур, утворюваних сполучником *що... то*. „Отже, завершує дослідниця, виразниками семантико-синтаксичних відношень відповідності в складнопідрядних реченнях сучасної української мови є сполучники *що... то*, *що не... то*: *А що* ближче до кінця тижня, *то* більше Таню обіймає якесь хвилювання... (О. Гончар); *Що* не ніч, *то* новий полюбовник (Л. Костенко)“ (Христіанінова, 2012: 223). Заява щодо

уведення нового сполучника відповідності вимагає деяких уточнень і щодо відсутності при сполучнику *що не... то* прислівників і прикметників у формі вищого ступеня порівняння, і стосовно частки *не* при сполучнику *що*.

Відомо, що складнопідрядні речення зі сполучниками *чим... тим* і *що... то* передають відношення пропорційної відповідності ступеня інтенсивності дій в головній і підрядній частині. Значення ж пропорційного розгортання подій створюється семантикою сполучників, а також формою компаратива в обох частинах (СРЛЯ, 1988: 640). Що ж до форм ступенів порівняння, то вони обов'язкові для цих речень: вони виконують структуротвірну функцію (СРЛЯ, 1988: 641). Це означає, що відношення відповідності виникає завдяки наявності при сполучнику форм вищого ступеня порівняння прислівників або прикметників. На це вказували навіть синтаксисти, які речення з *чим... тим* і *що... то* відносили до складнопідрядних речень зіставних, міри і ступеня, порівняння. В. В. Бабайцева і Л. Ю. Максимов стосовно сполучника *чем... тем* пишуть: „В кожній частині складнопідрядних речень зі взаємопідрядними частинами, пов'язаними парним сполучником *чем... тем*, обов'язково є форми ступенів порівняння прикметника або прислівника“ (Бабайцева, 1981: 229). Значить, вони не визнають можливість утворення відношень відповідності без компаративів.

Такого погляду дотримуються також синтаксисти, які виділяють речення відповідності в окремий вид. У підручнику „Синтаксис современного русского языка“, виданому за редакцією С. В. Вяткіної, думка сформульована коротко, але переконливо: „Для речень зі сполучником *чем... тем* характерна наявність компаратива в обох частинах“ (ССРЯ, 2009: 243). Торкаючись вираження відношень відповідності, І. Я. Завальнюк, яка підтримує виокремлення в самостійний різновид складнопідрядних речень зі сполучниками *чим... тим*, *що... то*, вказує, що відношення відповідності виражаються не лише граматично, тобто сполучниками, а й прикметниками та прислівниками у формі вищого ступеня порівняння в обох предикативних частинах (Завальнюк, 2009: 286). Отже, відношення відповідності будується парними сполучниками в супроводі двокомпаративності. Приклад же, наведений Р. О. Христіаніною, *Що не папа, то новий архітектурний стиль*, не має структуротвірного стрижня – компаративних форм. За його відсутності такі будови віднести до речень відповідності не можна. Це речення не передає відношення відповідності ще й тому, що не має значення пропорційної відповідності ступеня інтенсивності дій в обох частинах, характерного для речень зі *що... то*: *Що ближче до набережної, то частіше витикалися з вікон обличчя* (О. Довженко).

З приводу частки *не* при сполучнику *що* відоме пояснення, що його дає О. Є. Вержбицький у „Курсі сучасної української літературної мови“ (1951). Завершуючи огляд речень міри або ступеня зі сполучниками *чим... тим* і *що... то*, учений звертає увагу на близькі за будовою, до розглянутих конструкцій, але не тотожні значенням складнопідрядні речення на зразок: *Що захопиш руками, то й стій* (Минко); *Говорив він дуже гаряче, що ні слово, то ніби гострою шаблею вдаря* (Корн.); *Що день – то гіршою ставала дорога* (Вершигора); *Що не крок – стояв кулемет* (П. Панч); *Що шаблі блиск, то крик і рана* (Сосюра). Аналізуючи їх, автор розділу в цьому виданні зауважує: „Підрядні в даних фразях, як видно з прикладів, виражені неповними реченнями, в яких можуть бути підсильні частки *ні, не*“ (КСУЛМ, 1951: 282). Продовження цього спостереження цінне з погляду того, що в літературну мову вони потрапили під впливом розмовної мови. Після цього подана суттєва ознака цих речень: від наведених вище речень зі сполучниками *чим... тим* і *що... то* вони „відрізняються відсутністю форм вищого ступеня“. І на завершення висновок: „Щодо семантики підрядних речень цих складних фраз, то вони становлять собою підрядні речення місця і часу“ (КСУЛМ, 1951: 282). З цим не погодитись не можна.

Сполучник *що не... то* не значиться в „Граматичному словнику української мови: сполучники“ К. Г. Городенської.

Заслуговує на увагу пояснення відносного займенника *що* із співвідносним словом *то* і часткою *не* при *що*, що міститься в одинадцятитомному „Словнику української мови“ (СУМ, 1980: 594). Автор словникової статті зауважує, що сполучник *що не... то* „уживається у сполученні з іменниками та числівниками у значенні *кожний, всякий* <...> для приєднання підрядного речення або підрядної конструкції простого речення“ і приклади без частки *не* і з нею: *Що п'ять верстов, то й корчомка* (С. Руданський); *Що не день, то все тривожніше ставало на слободі* (А. Головка) (СУМ, 1980: 594–595). Наведені речення легко перетворити згідно із зауваженням автора статті: *Кожні п'ять верстов – то й корчомка*; *Кожен день – то все тривожніше ставало на слободі*, які сприймаються як речення з часовим значенням. Це своєрідне пояснення, але воно збігається з наведеним вище висновком О. Є. Вержбицького про те, що розглянуті речення з поєднанням *що не... то* є реченнями місця і часу.

На завершення розглянутого констатуємо: сполучник *що... то* має давню історію використання для творення складнопідрядних речень відповідності, що дає підстави визнати його одиницею синтаксичної системи української мови. На відміну від сполучника російської мови

что... то сполучник української мови *що... то* не має ознак розмовності, оскільки засвідчується в усіх, крім офіційно-ділового, стилях.

Невизнання сполучника у (в) *міру того як* сполучником складнопідрядних речень відповідності

Віднесення сполучника у (в) *міру того як* до речень відповідності в синтаксисі російської і української мов почалося з часу, коли В. А. Белошапкова виділила 3-поміж інших складнопідрядних речень речення відповідності (ГСРЛЯ, 1970). Дослідники синтаксису російської мови називають його поряд зі сполучником *чем... тем* і наводять приклади: *По мере того как стрелка часов приближалась к семи, возрастала тоска Буланина* (К) (ГСРЛЯ, 1970: 539), *По мере того как мы удалялись от поселка, тропа становилась все хуже и хуже* (Арсеньев) (СРЛЯ, 1988: 640). Упадає в око те, що наведені структури не двокомпаративні, як це фіксують зразки речень зі сполучниками *чим... тим* і *що... то*. Ця відмінність від речень з *чим... тим, що... то* ставить під сумнів пов'язаність сполучника у (в) *міру того як* із можливістю утворювати відношення відповідності.

Серед українських учених не всі схильні визнавати його сполучником відповідності.

До сполучників відповідності, крім *чим... тим* і *що... то*, його відносить Р. О. Христіанінова, подаючи ілюстрацію: **В *міру того як* Денис говорив далі, голос його зривався все частіше** (П. Панч) (Христіанінова, 2012: 223).

Проте ознайомлення з науковою літературою, що торкається характеристики сполучника у (в) *міру того як* як одного зі сполучних засобів складнопідрядних речень відповідності, привело до переконання, що його не можна ставити в один ряд зі сполучниками *чим... тим* і *що... то*, які беруть участь у творенні відношень відповідності. Він не задовольняє категорії відповідності, яка передає відношення пропорційної відповідності ступеня вияву, інтенсивності дії в обох предикативних частинах (СРЛЯ, 1988: 640).

Речення ж зі сполучником у (в) *міру того як* позбавлені пропорційної відповідності. У реченнях з цим сполучником міститься значення поступового розгортання зіставляваних ситуацій. Це ілюструє зіставлення речень з *чим... тим, що... то* і у (в) *міру того як*. У прикладах: **Чим ближче підходив до школи, тим повільнішими ставали мої кроки** (Ю. Збанацький) і **Що менше слів у новелі, то більшого таланту вона вимагає** (В. Шовкошитний) – події розгортаються пропорційно (підходив

до школи і кроки в цей час ставали повільнішими; менше слів у новелі вимагає одразу більшого таланту), тимчасом як у реченні *Та в міру того як наближався до лікарні, притуплювалася гострота бажання побачити Валечку* (Ірина Вільде) подія розгортається поступово, тобто в міру того: поступово. І. Г. Чередниченко називав конструкції зі сполучником у (в) *міру того як* реченнями паралельно-поступового розгортання (Чередниченко, 1952: 119). На міру поступового розвитку дії в обох частинах речення зі сполучником *по мере того как* вказували автори „Русской грамматики“ (РГ, 1979: 974).

У реченні з у (в) *міру того як* кваліфікатором у розгортанні подій виступає семантичний сполучник у (в) *міру того як*. Значення ж пропорційного розгортання подій у двох вище наведених прикладах створюють семантичні сполучники *чим... тим, що... то*. Це вказує на суттєву відмінність вираження семантичного відношення відповідності від речень зі складним сполучником у (в) *міру того як*, що служить пересторогою для віднесення сполучника у (в) *міру того як* до групи сполучників відповідності.

Крім того, зіставлявані речення різняться наявністю / відсутністю в них форм компаратива в обох частинах структури. Форми ступенів порівняння супроводжують сполучники *чим... тим, що... то*. Більше того, вони обов'язкові в будові таких речень, оскільки виконують структуроутворювальну функцію, забезпечуючи пропорційне розгортання подій, передаваних зіставленням, наприклад: *Чим більше, тим краще* і формують відповідність. Пор. у реченнях: *Чим більше гуль, тим кращий настрій* (З газети); *Що вищий рівень „офіційності“ ділових документів, то більш адекватні літературним нормам тексти цих документів* (С. Чемеркін).

Речення з у (в) *міру того як* позбавлені таких структуротвірних одиниць. Це означає, що зіставлявані речення з різними за формально-граматичними показниками сполучниками (*чим... тим, що... то* і у (в) *міру того як*) різні: речення з *чим... тим, що... то* двокомпаративні, тимчасом як структури зі сполучником у (в) *міру того як* однокомпаративні, наприклад: *В міру того як ясніша ставала ситуація, думкам ставало зовсім вільно* (М. Коцюбинський); *В міру того, як слухав оповідання козака, щораз більше цікавився о. Дем'ян* (А. Чайковський).

Отже, сполучник у (в) *міру того як* не передає відношення відповідності, не має пари для його вираження і не може створювати двокомпаративну структуру, характерну для складнопідрядних речень відповідності.

Опріч цього, сполучник у (в) *міру того як* відмінний від сполучників *чим... тим, що... то* тим, що утворювані з ним речення різняться

вираженням часового плану висловлення. Щодо речень з цим сполучником В. А. Белошапкова вказує, що „для них обов’язкова єдність часового плану частин“, а для „дієслівних центрів частин обов’язковий недоконачний вид; наприклад: *По мере того как ветер становится (становился, будет становится) сильнее (усиливается), сильнее шумят (шумели, будут шуметь) вертушки сосен*“ (ГСРЛЯ, 1970: 784). Інші дослідники, вказуючи на те, що „у реченнях зі сполучником у (в) міру того як передається значення одночасового, поступового, рівномірного розгортання подій“, зауважують, що „це значення формується не лише семантикою сполучника, а й формально-граматичними засобами“ (СРЛЯ, 1988: 640). Таким засобом вони визнають в обох частинах складного речення „тільки (підкреслення автора – М. Г.) дієслова недоконачного виду, які репрезентують дії в їх процесуальному рухові“ (СРЛЯ, 1988: 640).

У реченнях зі сполучниками *чим... тим, що... то* спостерігається дещо інше. У них співвідношення часових планів частин і видових значень дієслівних центрів – вільне. Приклади: 1) відмінних часових форм у різних предикативних частинах: *Чим активніше влада закликає до суспільного компромісу, тим безоглядніше вона каратиме тюрмами* (Д. Савенко); 2) неоднакових видових форм: *Чим безоглядніше влада придушуватиме волю вулиці, тим потужніше вона вибухне завтра* (Д. Савенко).

Звідси висновок: сполучник у (в) міру того як не входить до сполучних елементів складнопідрядних речень відповідності. У подальшому наше дослідження будуватиметься на основі речень зі сполучниками *чим... тим, що... то* й утворюваних від них перехресним способом сполучниках *чим... то, що... тим*.

Сполучник у (в) міру того як не називає І. Р. Вихованець, виділивши в окремий вид складнопідрядні речення відповідності (Вихованець, 1993: 329). Не визнає цього сполучника також І. Я. Завальнюк (Завальнюк, 2009: 285). Серед сполучників української мови він не значиться і в переліку сполучників, репрезентованих у „Грамотичному словнику української мови: сполучники“ К. Г. Городенської (Городенська, 2007).

Однак цей сполучник розглядається в складі інших видів складнопідрядних речень і має доволі давню історію використання в різних стилях української мови, зокрема: в художньому: *В міру того як голодне і слабшає він від утоми і задухи, його думки робляться сумніші* (І. Франко); *В міру того як підіймалося сонце, туман осідав нижче* (М. Коцюбинський); *В міру того, як одяг розтавав, Максим збивався все більше й більше в клубочок* (Іван Багряний); *В міру того, як входив в літа, – відлітають дні, місяці, роки...* (О. Гончар); в науковому: *Проте в міру того, як у містах-державах перемагала демократія, релігія Діо-*

ніса, демократичніша, ніж релігії Зевса й Аполлона, ставала важливою складовою частиною офіційного культу (О. Білецький); **В міру того, як** у романі [Чернишевського – М. Г.] виступають на передній план „нові“ люди, пластичність подробиць зникає, яскравість барв блідне, діалоги втрачають рухливість, коментарії „від автора“ займають все більше місця і важкої праці коштує теперішнього читача побороти це оповідання про „нових людей“ до кінця (Леся Українка). Окремі сучасні автори часто вдаються до нього, наприклад, І. Дзюба: *Поступово, в міру того, як* назва „Русь“ дедалі більше закріплювалася за Московською Руссю, наш народ почав уживати слово „Україна“ (іноземці називали її ще „Черкесією“, на європейських картах вона значилася латиною як „Козакоріум“ – країна козаків тощо) (І. Дзюба).

Автори „Синтаксису сучасної української мови. Проблемні питання“ називають цей сполучник серед інших сполучників складнопідрядних зіставлявальних речень (Слинько, 1994: 583), автори книги „Сучасна українська мова. Синтаксис“ за редакцією А. К. Мойсієнка – поміж складнопідрядних речень міри і ступеня (СУМ, 2013: 220).

Таким чином, викладене уможливорює висновок про те, що сполучниками відповідності є лише парні сполучники *чим... тим, що... то* і контаміновані утворення *чим... то, що... тим*. Ці сполучники обов'язково поєднуються з формами вищого ступеня прислівників і прикметників і використовуються тільки за наявності цих форм в обох предикативних частинах. Речення зі сполучником *у (в) міру того як* неможливі в двокомпаративній будові. Тому цей сполучник винесений за межі складнопідрядних речень відповідності.

Література

- Бабайцева, Вера, Максимов, Леонид (1981). *Современный русский язык. Синтаксис. Пунктуация*. Москва: Издательство „Просвещение“, 271 с.
- Беличова-Кржижкова, Гелена (1984). „О модальности предложения в русском языке“, in: *Актуальные проблемы русского синтаксиса*, под ред. К. В. Горшковой, Е. В. Клобукова. Москва: Издательство МГУ, с. 49–77.
- Вихованець, Іван (1993). *Граматика української мови. Синтаксис*. Видавництво „Либідь“, 368 с.
- Голосовська, Галина (2012). „Неповнозначні частини мови у функціональному аспекті“, in: *Українська мова. 2012. № 1*, с. 96–100.
- Городенська, Катерина (2007). *Граматичний словник української мови: Сполучники*. Херсон: Видавництво ХДУ, 340 с.

- Городенська, Катерина (2010). *Сполучники української літературної мови*: монографія. Київ: ВД Дмитра Бураго, 208 с.
- ГСРЛЯ (1970). *Грамматика современного русского литературного языка*, отв. ред. Н. Ю. Шведова. Москва: Издательство „Наука“, 767 с.
- Завальнюк, Інна (2009). *Синтаксичні одиниці в мові української преси початку XXI століття: функціональний і прагмалінгвістичний аспекти*: монографія. Вінниця: Издательство „Нова книга“, 400 с.
- Загнітко, Анатолій (2011). *Теоретична граматики сучасної української мови: Морфологія. Синтаксис*: монографія. Донецьк: ТОВ „ВКФ БАО“, 992 с.
- Жовтобрюх, Михайло, Волох, Олексій, Самійленко, Стефан, Слинько, Іларіон (1980). *Історична граматики української мови*. Київ: Видавництво „Вища школа“, 320 с.
- Каранська, Марія (1962). *Сполучники що, щоб і граматичні конструкції з ними в сучасній українській літературній мові*. Київ: Вид-во АН України, 134 с.
- КСУЛМ (1951). *Курс сучасної української літературної мови*, за ред. Л. А. Булаховського, Т. 2: Синтаксис. Київ: Видавництво „Радянська школа“, 408 с.
- Лучик, Алла (2008). *Словник еквівалентів слова української мови*. Київ: ВД „Києво-Могилянська академія“, 174 с.
- Лучик, Алла, Антонова, Ольга, Дубровська, Іоанна (2011). *Українсько-польський словник еквівалентів слова*. Київ: ВД „Києво-Могилянська академія“, 311 с.
- Медведєв, Федір (1962). *Система сполучників в українській мові: короткий нарис*. Харків: Видавництво Харківського університету, 90 с.
- Півторак, Григорій (1997). *Білоруська мова: підручник*. Київ: Видавництво „Либідь“, 240 с.
- РГ (1979). *Русская грамматика*: В 2 т. Т. 2: Синтаксис. Прага: Akademia, 1093 с.
- РГ (1980). *Русская грамматика*: В 2 т. Т. 2: Синтаксис. Москва: Издательство „Наука“, 709 с.
- ССРЯ (2009). *Синтаксис современного русского языка*, под ред. С. В. Вяткиной. Москва: Издательство „Академия“, 346 с.
- Синявський, Олекса (1931). *Норми української літературної мови*. Київ: Видавництво „Радянська школа“, 306 с.
- Слинько, Іларіон, Гуйванюк, Ніна, Кобилянська, Марія (1994). *Синтаксис української мови. Проблемні питання*. Київ: Видавництво „Вища школа“, 672 с.

- СУМ (1979). *Словник української мови*: В 11 т. Київ: Видавництво „Наукова думка“, т. 10, 820 с.
- СУМ (1980). *Словник української мови*: В 11 т. Київ: Видавництво „Наукова думка“, т. 11, 699 с.
- СРЛЯ (1988). *Современный русский литературный язык*, под ред. Н. М. Шанского. Ленинград: Издательство „Просвещение“, 671 с.
- СУМ (2013). *Сучасна українська мова: Синтаксис*, за ред. А. К. Мойсієнка. Київ: Видавництво „Знання“, 238 с.
- СУМ (1994). *Сучасна українська мова. Синтаксис*, за ред. О. Д. Пономарева. Київ: Видавництво „Либідь“, 256 с.
- Финкель, Александр, Баженов, Николай (1960). *Курс современного русского литературного языка*. Київ: Видавництво „Радянська школа“, 622 с.
- Христіанінова, Раїса (2012). *Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові*: монографія. Київ: ВД Дмитра Бурого, 368 с.
- Чередниченко, Иван (1959). *Складнопідрядні речення в сучасній українській мові*. Чернівці: Видавництво ЧДУ, 134 с.

Margaryta GOLTVENYTSKA

CONJUNCTIVES IN COMPLEX SENTENCES WITH CONFORMITY AS AN OBJECT OF STUDY

In modern syntactic science, despite the large number of publications, the issue of the qualification of conjunctions that combine components of complex sentences between which the predicative parts that is semantic-syntactic correspondence remains unresolved.

In the article it is considered the connectors which researchers connect with correspondence: *than... that, that... that, in ... as*. The author analyzes the views expressed by Ukrainian and Russian researchers for recent years, and on significant theoretical and practical material proves that the conjunctions of correspondence are only paired conjunctions *than... that* something and contaminated formations *which ...something*. These conjunctions must be combined with the highest degree forms of adverbs and adjectives and are used only in the presence of these forms in both predicative parts. Sentences with a conjunction *as* are impossible in a two-comparative structure. Therefore, this conjunction is taken beyond the complex sentences of correspondence.

Keywords: *compound sentence, predicative part, two-comparative structure, correspondence, paired conjunction, conjunction*